

המב"ם בראי ההיסטוריה של צה"ל והשתנות התפיסה של האויב

המב"ם והביטחון השוטף – שינוי או המשך?

המב"ם העסיקה את הפיקוד הצה"לי באופן גובר בעשור האחרון והייתה גם זירה שבה חש צה"ל, שהתקשה להציג הצלחות שאין לערער עליהן בעימות עם חמאס ברצועת עזה או עם חזבאללה בלבנון, תחושה של הישג מהותי. רב־אלוף (מיל') גדי איזנקוט, שבימיו כרמטכ"ל (2015–2019) רבו מאוד התקיפות של צה"ל מחוץ לגבולות ישראל, ובפרט בסוריה, ביטא זאת בין השאר בראיון סיום תפקיד ל'ניו יורק טיימס'.¹

איזנקוט ואחרים הציגו את המב"ם גם כחידוש בפעולתו של צה"ל, המתאים אותה לצרכים של זמננו ומשנה את החלוקה המסורתית של פעולת הצבא ל"שגרה" ו"מלחמה". במאמר שפרסם טען איזנקוט כי "המב"ם מהווה שינוי יסודי בפעולת הביטחון של ישראל בשלוש־עשרה השנים האחרונות, והיא אחד הגורמים העיקריים לתקופה המתמשכת של שקט יחסי שממנו נהנתה המדינה בגבולה הצפוני".²

הטענה השנייה בציטטה זו תידון בהמשך, ואולם גם הטענה הראשונה, שלפיה מדובר בשינוי יסודי בפעולת הביטחון של ישראל, ראויה לבחינה. תת־אלוף ערן אורטל, מפקד 'מרכז דדו לחשיבה צבאית בין תחומית' – גוף פנים־צבאי – טען כי "המב"ם אינו אלא צורה חדשה, מקורית ומלאת חיוניות ככל שתהיה, של יסוד תורת הביטחון – הביטחון השוטף".³ זה אינו דיון תאורטי אלא חלק חשוב בבחינה חסרת פניות של המב"ם, התפתחותה ומידת הצלחתה, כבסיס לשאלה "מה הלאה?". כדי להחליט לאן הולכים מכאן יש לבחון

1 Bret Stephens, "The Man Who Humbled Kassem Suleimani", *New York Times*, January 12, 2019. <https://tinyurl.com/2trhss57>

2 Gadi Eisenkot, Gabi Siboni, "The campaign Between the Wars: How Israel Rethought Its Strategy to Counter Iran's Malign Regional Influence", The Washington Institute, September 2019. <https://tinyurl.com/mb568uy4>

3 ערן אורטל, **המלחמה שלפני – סיפור ההשתנות של צה"ל** (משרד הביטחון – ההוצאה לאור, 2022), 163.

היטב מנין באנו ולשאול עד כמה הובילה המחשבה האסטרטגית את הפעולה, או שמא להיפך – כפי שקרה לא פעם בתולדות ישראל.

המערכה הראשונה בין המלחמות – פעולות התגמול

מאז ומתמיד פעל צה"ל באוריינטציה התקפית, שראתה את ההתקפה כהגנה הטובה ביותר. תפיסה זו באה לידי ביטוי במערכות הגדולות, ולא פחות מזה בביטחון השוטף. משה דיין, רמטכ"ל מערכת סיני ושר הביטחון במלחמות ששת הימים ויום הכיפורים, ניסח את האתוס הזה בבירור: "הצבא הישראלי אמנם נקרא 'צבא הגנה' אבל אין הוא צבא הגנתי [...] במילים פשוטות: צבא ההגנה לישראל הינו צבא התקפתי אגרסיבי מובהק בחשיבה ותכנון וביצוע, וזה במוח עצמותיו ורוחו".⁴

במסגרת הביטחון השוטף אתוס זה בא לידי ביטוי בפעולות התגמול בשנות ה-50: לא פחות משהייתה בהן תגובה לפעולות הרצח שביצעו מסתננים משטחי ירדן ומצרים, הן שימשו דרך להכנת רוח צה"ל, יחידות החי"ר המעולות שלו ומפקדיו למערכה הבאה. הפיקוד הצבאי קשר את פעולות התגמול גם ליסוד ההרתעה בתפיסת הביטחון, שנועדה להרחיק את סבב הלחימה הבא, אשר נתפס כבלתי נמנע. ההרתעה התבססה על עוצמתו הגלית של צה"ל ועל מדיניות של ענישה על פעולות עוינות.

בהרצאה שנשא משה דיין בפני קציני צה"ל (ששמה, "פעולות התגמול כאמצעי להבטחת השלום", מעיד על הדרך שבה נתפסו פעולות אלה), הוא הגדיר את מטרתן במילים "עונש והתראה" והוסיף: "לניצחונותינו ולכישלונותינו בקרבות זעירים לאורך הגבול ומעברו נודעת חשיבות רבה בהשפעתם על 'הביטחון השוטף', על הערכת הערבים את כוח ישראל ועל אמונת ישראל בכוחה [...] יש בכוחנו לקבוע מחיר גבוה לדמנו. מחיר יקר מכדי שיהיה ליישוב ערבי, לצבא הערבי ולממשלה ערבית לשלמו [...] הכרעות לא-הסתכסכות עם ישראל תבואנה רק אם יהיה לערבים יסוד להניח, שאחרת ייתקלו בתגובות חריפות ויגררו אותנו לסכסוך אשר בו תהיה ידם על התחתונה".⁵

4 דברי שר הביטחון בכנס סגל הפיקוד הכללי של צה"ל עם שרי הממשלה לסיכום המערכה במלחמת ששת הימים, בתוך: עמי גלוסקא, **אשכול, תן פקודה!** (הוצאת משרד הביטחון, 2004), 50.

5 משה דיין, "פעולות התגמול כאמצעי להבטחת השלום", אתר מט"ח, 1955.

<https://lib.cet.ac.il/pages/item.asp?item=10856>

מאפייניהן של פעולות התגמול כרכיב מרכזי במדיניות הביטחון השוטף, מראשית שנות ה־50 ועד מלחמת ששת הימים ואף אחריה, מזכירים מאוד את ההתייחסות הצה"לית למב"ם: אתוס התקפי והעברת הלחימה לשטח האויב; הפעלת יחידות מעולות לשם הצלחת הפעולה וכאמצעי לבניית יכולות לצבא כולו לקראת מלחמה עתידית; יצירת הרתעה אצל האויב הנחשף ליכולת הפעולה של צה"ל; ומאמץ – לפחות מוצהר – לפעול "מתחת לסף המלחמה". כל אלה אמורים להרחיק את המלחמה הבאה ולהעניק לישראל עמדת פתיחה טובה יותר, אם תתרחש.

מאבק נגד יכולות – לתכליות ספציפיות ובאמצעים חשאיים

שמן של פעולות התגמול העיד על הצדקתן לצורכי פנים וחוץ: הן הוצגו ונתפסו כתגובה למעשי הרצח של מסתננים או להתגרריות מצד האויב. ישראל לא עסקה כמעט בניסיון כוחני למנוע מן האויב יכולות, בעיקר משום שהיה ברור כי פעולה כזו אכן תביא למלחמה. היוצאים מן הכלל היו מקרים שבהם נוצרה אפשרות שהאויב יצטייד בנשק "שובר שוויון", המטיל איום מסוג אחר על העורף הישראלי. במקרים כאלה פעולות הסיכול של ישראל היו חשאיות, או מבצעים מיוחדים ונקודתיים.

דוגמה בולטת ראשונה הייתה פרשת המדענים הגרמנים שפעלו במצרים בראשית שנות ה־60 ופיתחו טילי קרקע־קרקע ארוכי טווח. המוסד פעל נגדם בדרכים שונות, חלקן כוחניות (מעטפות נפץ) וחלקן מבצעי השחרה, כלומר פרסום ידיעות על פעולות המדענים בכלי תקשורת בישראל ובעולם, וכן נעשו מאמצים מדיניים מול ממשלת גרמניה, וזאת במסגרת 'מבצע דמוקלס'.⁶ בהקשר הגרעיני, במבצעים צבאיים הושמדו הכור 'אוסיראק' בעיראק ב־1981 והכור הגרעיני שנבנה בדיר א־זור בסוריה ב־2007.

6 המרכז למורשת המודיעין (מל"מ), מבצע "דמוקלס" המדענים הגרמנים במצרים.
<https://tinyurl.com/2a2e86xy>

השינוי במאזן הכוחות ו'המהפכה בעניינים הצבאיים'

עם הזמן השתנה המצב האסטרטגי מעיקרו. גבולותיה של ישראל הפכו לגבולות של שלום (מצרים וירדן), ובאחרים התקיים מצב של שקט מוחלט כמעט (סוריה עד 2011) ותקריות מועטות יחסית (לבנון). אויביה הקרובים של ישראל הפכו ממדינות וצבאות סדירים לארגוני טרור וגרילה, וזירת הקרבות הפכה בהדרגה משטחי תמרון למרחב אורבני שבו מתגוררים אזרחים.

המגמות הטכנולוגיות בשני הצדדים יצרו א־סימטריה ששינתה עד מאוד את הפרמטרים של המערכה. ישראל נהנית מיתרון עד כדי חד־צדדיות מוחלטת בפלטפורמות אוויריות ומשוריינות, מודיעין ואש מדויקת, ופיתחה תורות לחימה שהושפעו מן 'המהפכה בעניינים הצבאיים' (Revolution in Military Affairs – RMA)⁷ – שם כולל לשינויים הדרמטיים בפני המלחמה בעקבות התמורות שחלו בנשק מדויק וארוך טווח, מחשוב ורשתיות.

השינויים שחלו בבניין הכוח ובהפעלתו בצה"ל בעשורים האחרונים בנו למעשה את היכולת ואת תפיסת ההפעלה, שלימים באו לידי ביטוי במב"ם: הדגש על מודיעין מטרות באיכות גבוהה, המאפשר פגיעה מדויקת וממוקדת; הפעולה האווירית (להבדיל מהפעולה הקרקעית בפעולות התגמול ובמבצעי הפשיטה בירדן ובמצרים, ואחר כך בלבנון), המאפשרת הרחבת טווח הפעולה, דיוק בפגיעה והימנעות מנפגעים בקרב כוחותינו; והנשק המדויק, המאפשר הימנעות ככל האפשר מפגיעה בבלתי מעורבים ואף פגיעה באנשים בכלל.

במובן זה פעולות המב"ם העצימו מגמות שהלכו והסתמנו בפעולתו של צה"ל כולו, כולל במערכות בלבנון וברצועת עזה במאה ה־21: הדגש על פעולה אווירית, מודיעין ופעולה חשאית, וחוסר הרצון להפעיל כוחות יבשתיים; התפיסה שלפיה אין לישראל עניין במערכה בעצימות גבוהה – ובתוך כך הימנעות מהגדרת הכרעת האויב כמטרה ללחימה – ולכן יש להימנע ממנה כמעט בכל מחיר; וההטיה לטובת פתרונות טכנולוגיים. כל אלה באו לידי ביטוי בפעולות המב"ם, ממש כשם שפעולות התגמול והפשיטות ביטאו את רוחו של צה"ל ואת דרך הפעולה העתידית שלו במערכות הגדולות עד 1982 – מלחמת לבנון הראשונה. במקביל ובהתאם, בצה"ל ירדה קרנה של "כת האופנסיבה" (מונח שנטבע בשעתו כדי לתאר את הדגש על ההתקפה בחשיבה הצבאית לפני מלחמת העולם הראשונה), שהוחלפה בדגש על פעולה מנגד באמצעים מתקדמים והימנעות ככל האפשר מאבדות. כדבריו של

Colin S. Gray, *Strategy for Chaos: Revolutions in Military Affairs and The Evidence of History* (London: Frank Cass, 2004).

ד"ר אבי קובר, "התפתחה בצה"ל כת הטכנולוגיה", שנשענה על האמונה שבכוח המצאי חסר התקדים של כלי נשק מדויקים, ארוכי טווח ובעלי עוצמת הרס גדולה, דומיננטיות במידע ואמצעים חדשים של שליטה ופיקוד, אפשר מעתה לפזר במידה דרמטית את ערפל הקרב, להקטין את מספר האבדות ואת הנזק האגבי, ולהרוג מבלי להתעמת עם האויב פנים אל פנים".⁸

ישנה טענה רווחת כי "כת האופנסיבה" מבוססת על הנטייה לצאת למלחמה כפתרון לבעיות ביטחוניות,⁹ תפיסה שאכן שררה בישראל בשנות ה-50 וה-60. "כת הטכנולוגיה" היא במובן זה תוצאה של הרתיעה ההולכת וגוברת ממלחמות כיבוש ומהפעלת תמרון קרקעי – ובצד זה שימור של האוריינטציה ההתקפית של צה"ל. צה"ל נשאר צבא המעדיף התקפה על הגנה, אבל מבצע אותה בדגש על פעולה מנגד (stand off) ולא על תקיפה החותרת למגע קרוב עם האויב (stand in) – הן בהיבט של הפעלת כוחות הקרקע והן בהיבט הפעולה האווירית, המסתמכת יותר ויותר על נשק מדויק מרחוק ועל טיסה מחוץ לאיום הטילים. בה בעת נוצרו בגבולותיה של ישראל "אזורים אפורים" – לפי הגדרה של חוקרי מכון CNAS (Center for a new American Security) האמריקאי: זאת הן במובן הפיזי (אזורים ללא משילות של ממש כמו סוריה מאז פרוץ מלחמת האזרחים ב-2011), והן באופיו של האויב (ארגוני צבא/טרור/גרילה כדוגמת חזבאללה או חמאס).¹⁰ אזור אפור כזה הוא במובנים רבים גם יהודה ושומרון, שבו פועל עיקר הכוח של צה"ל בפעילות מבצעית יום-יומית. בשטח זה נוצרה אסטרטגיית "כיסוח הדשא" – מונח שתחילתו בתפיסת פעולה של אוגדת איו"ש בשנים שלאחר מבצע 'חומת מגן' (2002).

לדברי אפרים ענבר ואיתן שמיר, "כיסוח הדשא" הוא "אסטרטגיה של ישראל להתמודדות עם סכסוכים מתמשכים בלתי פתירים". במצב כזה, הם כותבים, "השימוש בכוח לא נועד להשיג יעדים פוליטיים בלתי אפשריים, אלא לצמצם ככל האפשר את יכולתו של האויב להסב נזק לישראל. לאור העובדה שקשה מאוד להשפיע על התנהגותם של גורמים לא-מדינתיים קיצוניים, כל שישראל יכולה לקוות להשיג בשימוש בכוח הוא הרתעה זמנית.

8 Avi Kober, *Practical Soldiers: Israel's Military Thought and Its Formative Factors*, (Brill, 2015), xii.

9 כך למשל Stephen van Evera, "The Cult of the Offensive and the Outbreak of the First World War", *International Security* 9, No. 1, (Summer 1984): 58-107.

10 Nicolas Heras, "Gray Zones in the Middle East", Center for New America Securities, September 18, 2017. <https://tinyurl.com/ycks86ud>

לפיכך אימצה ישראל אסטרטגיה צבאית סבלנית של התשה, שנועדה בראש ובראשונה לפגוע ביכולות האויב.¹¹

אלוף (מיל") ניצן אלון, לשעבר ראש אגף המבצעים בצה"ל, תיאר זאת במאמר שכתב עם דנה פרייזלר-סווירי כך: "בתוך הבט"ש ביהודה ושומרון מתקיימת באופן מובהק בשגרה מערכה למניעת התעצמות, למניעת התפתחות של איומים עתידיים, ליצירת הרתעה וכדומה. פעולות הסיכול ו'כיסוח הדשא' הן במהותם מב"ם".¹²

כלומר, השינוי באופי האויב והמלחמה הביא את ישראל ואת צה"ל לגבש שינוי מעמיק בדרך הפעולה ובדגשים בבניין הכוח. מה שלא השתנה הוא הנטייה לראות בפעולה הנמשכת (בט"ש או מב"ם) לא רק את הדרך לשפר את מצבה של ישראל בשגרה אלא גם להביא אותה למערכה, אם וכאשר תתרחש, בתנאים הטובים ביותר ולאחר ההכנה המתאימה ביותר.

השתנות האויב – מתפיסת הכרעה למערכה מתמשכת

לכל השינויים בפעולת ישראל היו מקבילים אצל אויביה. עם השתנות האויבים עצמם (ממדינות בעלות צבא לארגונים תת־מדינתיים שדפוס פעולתם היברידי) והאפשרויות החדשות שנפתחו בפניהם בשל ההתקדמות הטכנולוגית, גם אצלם נוצרה גרסה מקבילה של המהפכה בעניינים הצבאיים, והתפתחו תפיסות שאפשר לראות בהן מב"ם משלהם. לקראת סוף שנות ה־90 רוב גורמי הכוח במזרח התיכון כבר היו בעיצומו של תהליך

אינטנסיבי, שבסופו גיבשו תפיסת לחימה המושתתת על שלושה עקרונות:¹³

הראשון – שיפור יכולת הספיגה במטרה לאפשר אורך נשימה ושימור כוח. זאת בעיקר עקב הבנה בדבר קטלניותו של החימוש המונחה המדויק והשינוי שיצר בשדה הקרב.¹⁴ שיפור השרידות הושג באמצעות שימוש במיגון (בונקרים ובעיקר מנהרות), הסוואה והונאה,

11 אפרים ענבר, איתן שמיר, "כיסוח הדשא" – האסטרטגיה של ישראל להתמודדות עם סכסוכים מתמשכים בלתי פתורים, מרכז בגין-סאדאט באוניברסיטת בר־אילן, 2013, 5.

<https://tinyurl.com/ycxpn4ff>

12 ניצן אלון ודנה פרייזלר-סווירי, "ריצת מרתון ותקיעת מקלות בגלגלי האויב – המערכות שבין המלחמות בצה"ל (המב"ם)", **בין הקטבים** 22–23, (2019): 26. <https://tinyurl.com/2p8ze8hn>

13 איתי ברון וכרמית ולנסי, "המהפכה בעניינים צבאיים של הציר הרדיקלי", **מערכות** 432 (אוגוסט 2010). <https://tinyurl.com/2s43yajt>

14 על ספיגה כעיקרון מרכזי בתפיסה האסטרטגית: שם, ה"ש מס' 32; ה"ש מס' 36.

פיזור של הכוח הצבאי, טשטוש מכוון בין מתקנים ואמצעים צבאיים לאזרחיים ובאמצעות ניהול המלחמה במרחב אורבני, רווי באזרחים ובגורמי תקשורת.

לשרידות סייע גם השימוש באמצעי לחימה דלי חתימה (דוגמת טילים אישיים נגד טנקים ונגד מטוסים ורקטות קרקע-קרקע); בכוחות שיש להם חתימה נמוכה (קומנדו, חי"ר, לוחמי גרילה, כוחות פרה-צבאיים, מחבלים מתאבדים), ובאימוץ שיטות לחימה המאפשרות לשמור על חתימה כזו (בעיקר טרור וגרילה).

במסגרת זו הושם דגש רב על התמודדות עם העליונות האווירית של היריב, באמצעים אקטיביים (מערכות הגנה אווירית ומערכות תקיפה) ופסיביים (כחלק ממאמץ הספיגה הכולל). הבנה זו הובילה גם להשקעות בבניין הכוח, שבמרכזן רכש מערכות הגנה אווירית חדישות ושדרוג מערכות ההגנה האווירית הקיימות.

השני – ביסוס יכולת הרתעה אמינה, בראש ובראשונה למניעת עימות רחב היקף, שאותו תפס היריב כמנוגד לאינטרסים שלו וליכולותיו. כן נועדה יכולת ההרתעה לגרור את המלחמה, במקרה שההרתעה הבסיסית כשלה, למגרשים הנוחים יותר לצד החלש, ולקזז ללא קרב חלק מיתרונותיו הטכנולוגיים של תוקף בעל עליונות טכנולוגית.¹⁵ הושם דגש על שימוש בנשק בליסטי תלול מסלול (רקטות וטילים קרקע-קרקע), שיתרונם הגדול הוא בפשטותו הטכנולוגית היחסית, בעלותו הנמוכה, ביכולתו לחדור לעומק שטחו של היריב – בלי שפותחו מולו אמצעי נגד יעילים – ובקושי לאתר ולתקוף את המשגרים עקב חתימתם הנמוכה ומספרם הרב. חשיבות יוחסה לכך הן במסגרת מאמץ ההרתעה והן במסגרת מאמץ ההתשה.¹⁶

השלישי – המעבר מאסטרטגיה של הכרעה לאסטרטגיה של התשה, שנתפסה כיעילה עקב הרגישות המערבית למלחמה ממושכת ולאבדות.¹⁷ בראיית היריב, עצם ההישרדות בעימות מהווה מפתח לניצחון בו, עקב חוסר היכולת של הצד השני להשיג ניצחון ברור וחד-משמעי.¹⁸ במסגרת זו נעשה שימוש בשיטות שונות של פיגועי התאבדות ובמטעני חבלה מסוגים שונים, ובכלל זה במטעני חבלה מאולתרים.

15 על הרתעה כעיקרון מרכזי בתפיסה האסטרטגית: ברון וולנסי, "המהפכה בעניינים צבאיים של הציר הרדיקלי", ה"ש מס' 37.

16 על היגיון השימוש ברק"ק וטק"ק כחלק מהדפוסים הטקטיים: שם, ה"ש מס' 40.

17 על התשה כעיקרון מרכזי בתפיסה האסטרטגית: שם, ה"ש מס' 38; על החשיבות של גרימת כאב ואבדות כחלק מהדפוסים הטקטיים: שם, ה"ש מס' 43.

18 על ניצחון באמצעות אי-הפסד כעיקרון מרכזי בתפיסה האסטרטגית: שם, ה"ש מס' 39.

ה"מהפכה" שעברו אויבי ישראל הביאה להתפתחות תפיסת הפעלה שעיקרה הם איום על העורף הישראלי בחימוש תלול מסלול ובטרור, וכן ביזור של כוחותיו והטמעתם בקרב האוכלוסייה האזרחית, כדי לנטרל את יתרונותיו של צה"ל. ביטוי לתפיסה ניתן במאמרם של ולנסי וברון: "ייתכן שלצד הנחות מבחינה טכנולוגית תהיה עליונות בתחומים אחרים [...] בין הצדדים יכול להתקיים גם פער במידת החיוניות של האינטרסים שעומדים במוקד המאבק, במטרות המלחמה, במידת הנחישות, ביכולת העמידה, בנכונות ליטול סיכונים וברמת הרגישות לאבדות".¹⁹

לסיכום: לנוכח השינויים בטבעם של הצדדים, הפערים העצומים בעוצמה קונוונציונלית וההבנה כי הכרעת האויב הפכה קשה עד בלתי אפשרית, פיתחו הן ישראל והן יריביה תפיסות מקבילות שניתן לכנות אותן: המב"ם והמב"ם שכנגד. אל מול התודעה הישראלית לגבי הישגיה הפיזיים של המב"ם במניעת התעצמות או בהרג, פיתח היריב תודעה שלפיה הפגיעה הפיזית הזו רלוונטית פחות מן האיום שהוא עצמו יוצר, ובעיקר רלוונטית השפעתו התודעתית על העורף הישראלי, שמשמעותה כרסום בנכונותה של ישראל להילחם, בחוסנה הפנימי ובעמידותה לאורך זמן.

19 ברון וולנסי, "המהפכה בעניינים צבאיים של הציר הרדיקלי", ה"ש מס" 46.